

УДК 347.15/17

В.В. БЕЗУСИЙ, канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ В ДЕРЖАВІ

Ключові слова: правовий статус людини, держава

Будь-яка особа реалізує себе через активну участь у житті суспільства, правила поведінки в якому встановлюється державою. Велике значення для існування особи в будь-якій державі та суспільстві має її правовий статус. Як зазначається в юридичній літературі, правовий статус закріплює досягнутий рівень свободи особи, людини в суспільстві, виступає важливим засобом ефективного задоволення потреб і інтересів кожної людини, створення і використання умов для всебічного розвитку особи. Правовий статус служить юридичною основою та засобом підвищення соціальної активності, втягнення кожного громадянина в активну діяльність по управлінню державними і суспільними справами, в розвиток економічного виробництва [1, с.100]. С.С. Алексеев під правовим статусом особистості розуміє правове положення людини, фактичний стан, що відображає його, у взаєминах з суспільством і державою [2, с.549]. Як зазначає М.І. Матузов, у самому короткому вигляді правовий статус визначається як юридично закріплене положення особистості в суспільстві. В основі правового статусу лежить фактичний соціальний статус, тобто реальне положення людини в даній системі суспільних відносин. Право лише закріплює це положення, вводить його в законодавчі рамки [3, с.145]. З цими положеннями в тій або іншій мірі погоджуються й інші вчені, які досліджували дану проблему. Але щодо визначення структурних елементів «правового статусу» в науці існують різні підходи. Саме тому метою статті є до-

слідження окремих питань правового статусу людини в державі. Її новизна полягає у встановленні змісту юридичних гарантій прав, свобод і обов'язків особистості в суспільстві як сукупності закріплених у правових нормах умов і засобів, а також організаційно-правової діяльності юрисдикційних органів по їх застосуванню.

Традиційно до структури правового статусу громадянина включають сукупність його прав, свобод та обов'язків, що встановлені державою та закріплені в законах. Так, М.С. Строгович зазначав, що права, надані громадянам законом, разом із обов'язками, що лежать на громадянах у силу закону, складають правовий статус громадянина, його правове положення [4, с.229]. Зазначимо, що наведене визначення не може претендувати на універсальність, оскільки, на наш погляд, воно дещо вузьке, з огляду на що недостатньо повно характеризує правове становище особистості в суспільстві та державі. В той же час, продовжуючи думку, можна констатувати, що вузький підхід до проблеми змісту правового статусу особистості має право на життя і займає своє, певне місце в системі понятійного апарата як теорії права, так і галузевих наук. Ми згодні з думкою М.В. Витрука, який вважає, що вирішуючи задачу показати всі соціально-юридичні якості особистості в їхній єдності, необхідно розкрити правове положення особистості в широкому плані, комплексно, не зводячи його до системи юридичних прав і обов'язків особистості, як суб'єкта права [5, с.45].

Орієнтуючись на думку М.В. Витрука, в науці виник і широкий підхід до визначення правового статусу. Так, з позиції широкого тлумачення в поняття правового статусу включається весь обсяг правових можливостей і обтяжень суб'єкта, а також правові засоби, що характеризують різноманітні сторони його правового положення. Вихідним висувається положення М.І. Матузова, у відповідності з яким до правового статусу необхідно відносити «все те, що так або інакше, з правової точки зору, визначає, гарантує, характери-

зує, оформлює положення громадян в державі» [6, с.87]. Сам М.І. Матузов у поняття правового статусу особистості включає «такі основні елементи, які складають його зміст і структуру: 1) відповідні правові норми; 2) правосуб'єктність; 3) загальні для усіх суб'єктивні права, свободи та обов'язки; 4) законні інтереси; 5) громадянство; 6) юридичну відповідальність; 7) правові принципи; 8) правовідносини загального (статутного) характеру» [7, с.59]. Л.Д. Воєводін до обов'язкових структурних елементів правового статусу відносить: громадянство, загальну правоздатність, статутні права і обов'язки, юридичні гарантії прав і обов'язків та принципи правового положення громадян [8, с.7].

Слід зазначити, що прихильники широкого підходу до розуміння категорії «правовий статус» вживають для його позначення як термін «правовий статус», так і термін «правове положення», причому або застосовують їх як синоніми, або застосовують в різних змістах - широкому і вузькому, що в кінцевому рахунку ускладнює розуміння даного правового явища. З огляду на це ціла група вчених намагалася остаточно вирішити це питання. Так, М.В. Витрук відзначив, що, на його погляд, «більш правильно розрізнити два самостійних поняття - правове положення (статус) особистості в широкому і правове положення (статус) у вузькому розумінні, що відбивають явища, реальний зв'язок між якими можна визначити як відношення цілого і частини» [9, с.27]. При цьому пропонується перше поняття умовно, чисто термінологічно позначити як «правове положення», а друге - як «правовий статус». М.С. Малєїн також вважає, що це два окремих терміни з різним змістом [10, с.101]. І це - незважаючи на етимологічну тотожність термінів «положення» і «статус». М.І. Матузов же з цього приводу зазначає, що «немає ні теоретичної, ні практичної необхідності» у розмежуванні понять «правовий статус» і «правове положення» - «ці поняття рівнозначні і всякі спроби їхнього розмежування виглядають штучними і непереконливими» [6, с.52]. Ці-

лий ряд науковців також не вбачають різницю між ними. Так, на думку П.Г. Семенова, запропоноване розмежування «нічого істотно не змінює і навряд чи виправдане» [11, с.7]. В.І. Новосьолов не бачить необхідності «вводити два поняття правового статусу - у вузькому і широкому розумінні» [12, с.249].

Ми підтримуємо точку зору М.В. Витрука в тій частині, що цілком можливо розглядати поняття «правовий статус (положення)» у широкому і вузькому розумінні. Однак викликає сумнів практична доцільність розмежування, нехай навіть і умовного, термінів «правовий статус» і «правове положення». Так, правовий статус (положення) особистості у широкому розумінні - це комплексна категорія, що розкриває всі сторони закріпленого в праві становища особистості, яке охоплює усі її соціально-юридичні якості та властивості, а саме: громадянство, правосуб'єктність, права, свободи, обов'язки, юридичну відповідальність та юридичні гарантії. У вузькому значенні поняття «правовий статус (положення)» охоплює тільки права, свободи та обов'язки.

Важливим елементом, що характеризує правовий статус із точки зору його реальності є система юридичних гарантій, як комплекс заходів, що забезпечують реалізацію й охорону юридичних прав, свобод і обов'язків. Як відомо, слово «гарантія» походить від французького *garantie* - порука; умова, яка забезпечує щось [13, с.113]. У словнику С.І. Ожегова гарантія визначається, як поручництво, порука в чомусь, забезпечення [14, с.130]. Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення гарантії: «Гарантія - порука в чомусь, забезпечення чого-небудь» [15, с.173].

М.І. Матузов та О.В. Малько вважають, що гарантії являють собою соціально-політичне та юридичне явище, яке характеризується: 1) пізнавальністю, бо дозволяє розкрити предметні теоретичні знання про об'єкт їх (гарантій) впливу, отримати практичні знання про соціальну і правову політику держави; 2) ідеологічністю, бо використо-

вується політичною владою як засіб пропаганди демократичних ідей всередині країни та за її межами; 3) практичністю, бо визнається як інструментарій юриспруденції, передумова задоволення соціальних благ особи. Виходячи з цього, автори визначають гарантії як систему соціально-економічних, політичних, юридичних організаційних передумов, умов, засобів і способів, що створюють можливості для здійснення особистістю своїх прав, свобод, інтересів [3, с.275].

Традиційно в юридичній літературі гарантії підрозділяються на загальні і спеціальні. Під першими розуміються, як правило, економічні, політичні, соціальні, ідеологічні, духовні, які створюють реальну обстановку для захисту особистості, а під другими - правові умови і засоби. Як зазначають М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко і О.В. Петришина, здійснення прав і свобод громадян забезпечується системою політичних, економічних, організаційних, а також юридичних гарантії, без яких реалізація прав була б неможливою [16, с.197]. Економічні гарантії - це сукупність економічних факторів життя суспільства (рівень досконалості економічних відносин, раціональна система господарства, матеріальні і фінансові ресурси тощо). У вузькому розумінні економічними (матеріальними) гарантіями є речові засоби забезпечення ефективності реалізації прав і свобод [16, с.197]. Слід зазначити, що окремі науковці виділяють на рівні з економічними і матеріальні гарантії. Так, М.І. Іншин вказує: «Хоча поняття «економічний» та «матеріальний» близькі за своїм значенням, їх не можна вважати повністю співпадаючими ні взагалі, ні в застосуванні до гарантії. Економічний стосується економіки, господарства. Економічними гарантіями прав і свобод людини і громадянина є соціально-ринкова економіка, рівність форм власності, свобода зайняття підприємницькою діяльністю, високий рівень продуктивності праці та економічного розвитку суспільства, що дає змогу забезпечити добробут, гідний рівень життя і соціальний захист членів суспільства, перебороти такі негативні явища, як бідність, безробіття.

Матеріальний означає речовий, фізичний. Поняття «матеріальний» більш широке, ніж поняття «економічний». По відношенню до гарантії слово «матеріальний» найчастіше застосовується, очевидно, в значенні речовий, майновий, грошовий» [17, с.243]. Аргументацію зазначеної позиції, ми вважаємо, цілком переконливою, а отже можна виділяти окремо економічні і матеріальні гарантії. Щодо політичних гарантії, то це сукупність політичних чинників суспільства і держави (повновладдя народу, яке здійснюється представницькими органами, запровадження в організації і діяльності державного апарату демократичних засад, багатопартійна система, рівень плюралізму і гласності в суспільстві тощо). Ідеологічні - це загальна культура суспільства та його членів, освіченість, суспільна зрілість громадян, рівень суспільної та індивідуальної правосвідомості, система духовних цінностей та орієнтацій. Соціальні гарантії розкривають ступінь матеріальної забезпеченості суспільства, утворюють рівні можливості особистості реалізувати свій творчий потенціал. Духовні гарантії включають систему культурних цінностей. Вони передбачають громадську активність та освіченість людини.

Реальне забезпечення прав, свобод і обов'язків громадян може здійснюватися тільки при комплексній взаємодії загальних і спеціальних гарантії. Загальні гарантії прямо залежать від рівня розвитку суспільства і є показником ступеня демократії. Вони створюють ту атмосферу, де можлива правомірна реалізація правового статусу особистості. Більш того, загальні гарантії є базою для спеціальних гарантії і, у кінцевому рахунку, визначають їх.

У зв'язку з цим Н.А. Боброва пише, що «економічні, політичні умови і передумови самі по собі не автоматично забезпечують реалізацію правових норм. Вони стають власне гарантіями лише через юридичну форму й організаційні умови держави і суспільства. З іншого боку, юридичні гарантії немислимі поза своїм соціальним наповненням: економічного, політичного, ідеологічного, організа-

ційного» [18, с.243].

Таким чином, можна зробити висновок, що загальні гарантії - це об'єктивні обставини, що створюють відповідні умови (середовище) і передумови для правомірної реалізації прав і свобод громадян, а спеціальні (правові) гарантії - це певні юридичні засоби, спрямовані на реалізацію і захист прав і свобод громадян.

У цьому зв'язку для нашого дослідження важливе значення має саме розгляд юридичних гарантії. Слід зазначити, що вчені не одностайні у розумінні юридичних гарантії. Так, одна група авторів у визначення правових гарантії включає тільки правові засоби захисту порушених прав [19, с.156; 20, с.29]. Із цим не можна погодитися, оскільки правові гарантії не лише спрямовані на захист та відновлення порушених прав, вони також сприяють забезпеченню всього процесу реалізації правового статусу людини і громадянина. Друга група авторів зміст правових гарантії зводить до діяльності державних органів, що створюються спеціально з метою забезпечення реалізації правових норм і боротьби з правопорушеннями [21, с.414; 22, с.44] або ж здійснення контролю над діяльністю усього державного апарату [23, с.146]. У позиціях цієї групи вчених, по суті справи, мова йде про правоохоронну діяльність держави, що навряд чи можна вважати вичерпною в змісті правових гарантії. Третя група вчених, думку яких ми розділяємо, у зміст юридичних гарантії включає умови реалізації і засоби охорони прав і обов'язків громадян. Так, Ю.М. Козлов відзначає, що «під гарантіями юридичних прав, обов'язків і законних інтересів громадянина розуміються умови і засоби, що забезпечують їхню фактичну реалізацію і надійну охорону» [24, с.65]. В.Ф. Погорілко визначає юридичні гарантії як специфічний правовий засіб забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав людини і громадянина [25, с.40]. На думку В.С. Нерсесянца, юридичні гарантії – це «система взаємопов'язаних форм і засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), що забезпечує належне визнання, захист і реалізацію певних прав і від-

повідних їм обов'язків» [26, с.60].

Отже, можна зробити висновок щодо існування широкого та вузького підходу до визначення юридичних гарантії. У вузькому смислі під юридичними гарантіями розуміють охорону і захист прав від зазіхань і застосування санкцій у випадках їхнього порушення. Даний підхід до розуміння юридичних гарантії у юридичній літературі в основному простежувався у роботах 60-70 років нашого сторіччя. У працях більш пізніх років юридичні гарантії в основному розуміються в широкому розумінні слова, у нього включаються як гарантії охорони, захисту, так і гарантії, що сприяють реалізації прав.

Окремі науковці юридичні гарантії розглядаються в двох якостях:

- як гарантії законності, маючи на увазі певну систему заходів, яка б гарантувала здійснення законності;
- гарантії юридичних прав, свобод і обов'язків особистості [27, с.37].

Аналіз даного підходу дозволяє зробити висновок, що гарантії законності покликані створювати умови і засоби для забезпечення реалізації всіх правових норм, у тому числі і норм, що передбачають реалізацію прав, свобод і обов'язків громадян. Звідси закономірно випливає, що гарантії прав, свобод і обов'язків громадян одночасно виступають і гарантіями законності. Вони співвідносяться як частина і ціле, входять в якості складової частини в систему гарантії законності. Режим законності пронизує всі сфери правового регулювання, у тому числі здійснення прав, свобод і обов'язків громадян.

Зміст юридичних гарантії не можна зводити тільки до нормативного забезпечення реалізації і захисту прав і обов'язків людини і громадянина. Подібний підхід був би ефективний для процесу безперешкодної реалізації прав і обов'язків, тобто мав би превентивне значення, а у випадку виникнення перешкоди їхньої реалізації або необхідного захисту, ці гарантії виступили б тільки в якості «права на правовий захист». Функціонування (динаміка) правових гарантії пов'язана з організа-

ційною роботою органів державної влади та її посадових осіб [28, с.150]. Отже, юридичні гарантії, крім норм-гарантії, містять у собі ще й організаційні гарантії, що надають цим гарантіям реально функціонуючий характер. Під організаційними гарантіями розуміється спеціальна діяльність уповноважених державних органів і посадових осіб, спрямована на реалізацію усіх видів гарантії. Виходячи з цих позицій, ми згодні з думкою М.В. Витрука, що організаційна діяльність служить загальною умовою, універсальною передумовою дієвості всієї системи гарантії, тобто вона виступає в якості «гарантії гарантії» [10, с.201].

Таким чином, зміст юридичних гарантії прав, свобод і обов'язків особистості в суспільстві включає сукупність закріплених у правових нормах умов і засобів, а також організаційно-правову діяльність юрисдикційних органів по їх застосуванню, спрямовану на забезпечення безперешкодної реалізації та захист прав, свобод та обов'язків особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Котюк В. О. Теорія права: курс лекцій : навч. посібник [для юрид. фак. вузів]. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
2. Теория государства и права : учебник [для вузов] / под ред. С. С. Алексеева. – М. : Издат. группа НОРМА–ИНФРА-М, 2000. – 595 с.
3. Теория государства и права / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юрист, 1997. – 742 с.
4. Проблемы советского социалистического государства и права в современный период. Некоторые теоретические вопросы / под ред. В. М. Чхиквадзе. – М. : Наука, 1969. – 312 с.
5. Витрук Н. В. Проблемы теории правового положения личности в развитом социалистическом обществе: дис. ... доктора юрид. наук / Витрук Н. В. – М., 1979. – 247 с.
6. Матузов Н. И. Юридические обязанности и ответственность как элементы правового статуса личности / Н. И. Матузов // Конституция СССР и правовое положение личности. – М. : Ин-т государства и права, 1979. – 174 с.
7. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 293 с.
8. Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан / Л. Д. Воеводин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 300 с.
9. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 229 с.
10. Малейн Н. С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н. С. Малейн. – М. : Юрид лит., 1981. – 216 с.
11. Семенов П. Г. Конституция и гражданин / П. Г. Семенов // Теоретические основы советской конституции. – М. : Наука, 1981. – 207 с.
12. Новоселов В. И. Два понятия правового положения граждан в СССР / В. И. Новоселов // Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 года. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – 278 с.
13. Словарь иностранных слов. – 16-е изд. испр. – М. : Рус. яз., 1988. – 624 с.
14. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 20-е изд. стереотип. – М. : Рус. яз., 1988. – 750 с.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
16. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришиної. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
17. Іншин М. І. Правове регулювання службово-трудова відносин в Україні : монографія / М. І. Іншин. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 337 с.
18. Боброва Н. А. Об организационно-правовых гарантиях статуса личности / Н. А. Боброва // Правопорядок и правовой статус

личности в развитом социалистическом обществе. – Саратов, 1980. – 344 с.

19. Магульский Э. И. Правовое положение граждан в социалистическом государстве / Э. И. Магульский, С. С. Новиков // Государство и демократия в период построения развитого социализма. – М., 1974. – 288 с.

20. Мицкевич А. В. О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социалистическом государстве / А. В. Мицкевич. // Советское государство и право. – 1963. - № 8. – С. 27-35.

21. Теория государства и. права / под ред. А. М. Васильева. – М., 1977. – 513 с.

22. Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм / П. Е. Недбайло. // Правоведение. – 1971. - № 3. – С. 43-51.

23. Карева М. П. Советское государственное право / М. П. Карева. – М., 1948. – 345 с.

24. Козлов Ю. М. Административно-правовые гарантии конституционных прав и

свобод советских граждан / Ю. М. Козлов // Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе / под ред. Л. Д. Воеводина. – М., 1987. – 365 с.

25. Конституційне право України / під ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 1999. – 734 с.

26. Нерсисянц В. С. Система юридических гарантий прав и свобод граждан / В. С. Нерсисянц // Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации. – М. : Юрид. лит., 1990. – 318 с.

27. Синюкова Т. В. Юридические гарантии реализации прав и обязанностей советских граждан: дис. ... кандидата юрид. наук / Синюкова Т. В. – Свердловск, 1986, – 192 с.

28. Мельник К. Ю. Соціально-правовий захист працівників органів внутрішніх справ (проблеми теорії та практики): дис. ... кандидата юрид. наук / Мельник К. Ю. – Х., 2003. – 202 с.

Безусий В. В. Окремі питання правового статусу людини в державі / В. В. Безусий // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 44–49 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09bvvlvd.pdf>

Виконано дослідження окремих питань правового статусу людини в державі; встановлено зміст юридичних гарантій прав, свобод і обов'язків особистості в суспільстві як сукупності закріплених у правових нормах умов і засобів, а також організаційно-правової діяльності юрисдикційних органів по їх застосуванню.

***

Безусий В.В. Отдельные вопросы правового статуса человека в государстве

Выполнено исследование отдельных вопросов правового статуса человека в государстве; установлено содержание юридических гарантий прав, свобод и обязанностей личности в обществе как совокупности закрепленных в правовых нормах условий и средств, а также организационно-правовой деятельности юрисдикционных органов по их применению.

***

Bezusyij V.V. Separate Questions of a Legal Status of the Person in the State

Research of separate questions of a legal status of the person in the state is executed; the contents of legal guarantees of rights, freedom and duties of the person in a society as sets of the conditions fixed in rules of law and means, and also organizational-legal activity jurisdictional bodies on their application is established.